

2.4 Тактики психологічного впливу у процесі пред'явлення для впізнання

Серед слідчих дій, які проводить слідчий, важливу роль відіграє пред'явлення для впізнання. Дані, отримані при проведенні цієї слідчої дії, сприяють прямому викриттю винних, а також розв'язують інші задачі у процесі доказування по розслідуваній справі. Кримінально-процесуальний порядок проведення цієї слідчої дії регламентований статтями 174—176 КПК України.

Пред'явлення для впізнання як процесуальна дія полягає у пред'явленні слідчим особі, яка проходить у справі, певного об'єкта для його ототожнення за образом об'єкту, що раніше спостерігався тим, хто впізнає.

Психологічна сторона цієї слідчої дії полягає в тому, що особа сприймає об'єкти, які їй пред'являються, порівнює їх з уявними образами об'єктів, сприйнятих нею раніше, і на цій підставі робить висновок про їх тотожність, подібність або відмінність.

Об'єктами, які можуть бути пред'явлені для впізнання, можуть бути живі особи, трупи і різного роду предмети. В якості особи, яка впізнає, як передбачає ст. 174 КПК України, може бути свідок, потерпілий, підозрюваний або обвинувачений.

Пред'явлення для впізнання є складною слідчою дією, в якій беруть участь декілька осіб (слідчий, особа, яка впізнає, особи, що пред'являються для впізнання, а також іноді й інші учасники). Рішення про проведення цієї слідчої дії приймає слідчий у випадку, коли впізнання або невпізнання

певного предмету або особи має значення для розслідування справи. Слідчий повинен ретельно підготуватися до проведення цієї слідчої дії, бо від цього в багатьох випадках залежить успіх його проведення і кінцевий результат загалом. Тут необхідно наголосити, що важливу роль у проведенні цієї слідчої дії відіграє психологічний вплив, що застосовується слідчим.

Справедливою є думка С.Г. Любічева, який стверджує, що «у процесі пред'явлення для впізнання, як і при проведенні будь-якої іншої слідчої дії, слідчий певним чином психічно впливає на особу, яка впізнає» [36]. Процес підготовки до проведення пред'явлення для впізнання заслуговує певної уваги, тому коротко його характеризуємо. Передусім слідчий повинен зробити підбір об'єктів для впізнання (людей, певних предметів тощо). На наш погляд, найбільшу складність представляє підбір осіб, для забезпечення подібності за зовнішністю, одягу та інших ознак, які можуть відіграти вирішальну роль в об'єктивності результатів проведення цієї слідчої дії.

Певну роль при підготовці пред'явлення для впізнання відіграє попередній допит особи, яка буде впізнавати, що передбачений ст. 174 КПК України. Метою проведення даного допиту є отримання опису об'єкта, що пред'являється для впізнання.

Як свідчить вивчена нами слідча практика, найчастіше об'єктами впізнання є люди — 71,6 %.

У процесі проведення допиту слідчий безумовно певним чином впливає на особу, яка допитується (і має впізнавати) для з'ясування ознак об'єкта, який спостерігала ця особа.

Тут слідчий має з'ясувати обставини, які запам'ятала особа, яка допитується, а також суб'єктивні та об'єктивні чинники, що впливають на повноту і правильність сприйняття.

На наш погляд, певної уваги заслуговує пропозиція Л.Д. Удалової про доповнення ст. 174 КПК України розпорядженням, стосовно того, що при пред'явленні для впізнання слідчий має врахувати обстановку і умови проведення, а якщо у цьому є потреба, то провести впізнання на тому місці, де особа, яка впізнає, спостерігала, з відтворенням відповідної обстановки і аналогічних умов [70]. Це, на нашу думку, психологічно впливає на особу, яка впізнає відновлюючи у неї асоціативні зв'язки спостереження і сприйняття та допомагає у пригадуванні нею того, що вона раніше спостерігала.

До об'єктивних чинників А.В. Дулов і П.Д. Нестеренко відносять: тривалість спостереження, маскування об'єкта, умови погоди тощо, а до суб'єктивних — фізичний і психічний стан спостереження особою об'єкта, яка допитується під час або відразу після нього [83]. Тільки з урахуванням цього можна зробити висновок стосовно того, які прийоми психологічного впливу слід застосовувати у процесі пред'явлення для впізнання. Безумовно, для цього необхідно знати психологічну суть або механізм цієї слідчої дії, який має вигляд схеми наведеної на рис. 2.

Ці поняття у загальній психології розглядаються в такому порядку: «Сприйняття — своєрідна дія, спрямована на обстеження об'єкта, що сприймається і на створення його копії, його подібності» [71]. «Запам'ятовування — процес пам'яті, внаслідок якого відбувається закріплення обставин, які раніше спостерігалися» [71]. «Спогад — це відтворення

образів минулого, локалізованих у часі та просторі» [71]. «Відтворення — процес пам'яті, внаслідок якого відбувається актуалізація закріпленого раніше, зміст психіки, шляхом вилучення його з довготривалої пам'яті та перенесення в оперативну» [71]. «Впізнання — це відтворення об'єкта в умовах повторного сприйняття» [71].

Впізнання може бути симультанним або сукцесивним.

О.Р. Ратінов зазначає, що «симультанне (синтетичне) впізнання — це признання побаченого об'єкта з першого кроку, одним маршем, внаслідок миттєвого збігу образу предмета, що спостерігається з еталоном, який зберігається в пам'яті. Сукцесивне (аналітичне) впізнання відбувається диференційовано, шляхом послідовної перевірки, виявлення і співставлення ознак пред'явленого об'єкта з рисами уявного образу» [43].

Як правильно стверджують М.В. Салтевський і В.Г. Лукашевич, у процесі впізнання «слідчий впливає спрямовано і змушує джерело інформації спочатку актуалізувати (пригадати) необхідний уявний образ, а потім відтворити і передати слідчому», і зазначає, що «у разі пред'явлення для впізнання або перевірки і уточнення свідчення на місці після пригадування, той, хто впізнає повинен порівняти свій уявний образ з пред'явленими об'єктами в натурі і лише після цього передати повідомлення слідчому, тобто змістом повідомлення буде результат ототожнення реального об'єкта за «слідами пам'яті» [72].

Л.Д. Удалова звертає увагу на те, що особа, яка впізнає, повинна не тільки правильно сприйняти пред'явлений йому для впізнання об'єкт, але й запам'ятати його, а це є склад-

Рис. 2 — Психологічна суть або механізм даної слідчої дії

ним психологічним процесом і залежить від індивідуальних особливостей людини [73].

В юридичній літературі існують різні погляди стосовно переваг зазначених видів впізнавання. О.А. Єлісеєв, зокрема, зазначає, що вибір конкретного виду впізнавання «залежить від низки обставин, пов'язаних із сприйняттям вищої нервової системи, життєвим досвідом людини, тобто від об'єктивних обставин, пов'язаних зі сприйняттям, і від ряду суб'єктивних властивостей особистості» [74].

Як свідчить психологічна наука, найбільш надійним є симультанне впізнавання [60], Тому положення кримінально-процесуального кодексу (ст. 174 КПК України), яке прямо зобов'язує слідчого перед початком впізнавання провести допит особи, яка впізнає, і при цьому з'ясувати індивідуалізовані конкретні ознаки об'єкта, що підлягає впізнанню, за своєю суттю не відповідає сучасним уявленням про психологічні механізми розпізнавання образів людиною і, в зв'язку з цим, потребує корінного удосконалення.

У кінцевому рахунку прийнятними є обидва види впізнавання у процесі пред'явлення для впізнавання, хоч симультанне є надійнішим і в той же час менш контрольованим у процесуальних умовах. Це вимагає нового підходу до вирішення криміналістичних і процесуальних проблем пред'явлення для впізнавання.

Безумовно, у процесі проведення цієї слідчої дії чиниться певний психологічний вплив не лише на того, хто впізнає, але й на інших осіб, які беруть у ньому участь. Так, 59,7 % з опитаних нами слідчих зазначили, що поряд з іншими слідчими діями ефективно може використовуватися психологічний вплив при пред'явленні для впізнавання.

У процесі проведення цієї слідчої дії, як наголошує В.Є. Шабалін, слідчий може застосовувати певні тактичні прийоми, які не повинні суперечити закону, а також нормам етики (моралі), щоб висновки були вільні від будь-якого навіювання та примушення [75]. Цьому, на нашу думку, і повинні відповідати тактичні прийоми психологічного впливу при впізнанні. І як правильно зазначає С.Г. Любичев, «... вплив, який чинить слідчий на того, хто впізнає, має на меті активізувати його мислення, створити умови, що сприяють нормальному протіканню психічних процесів» [36]. Деякі з авторів пропонують проведення так званої психологічної підготовки впізнавання, суть якої А.В. Дулов бачить у повідомленні особі, яка впізнає, цілей майбутніх дій та їх послідовності для досягнення цих цілей, щоб викликати у того, хто впізнає, діяльність, надихнути уявний образ об'єкта, що раніше сприймався, активізувати майбутнє вивчення об'єктів і їх порівняння з уявним образом, посилити волюві якості та зусилля даної особи [24].

Далі А.В. Дулов, стосовно попередньої підготовки, зазначає, що «ця підготовка може виражатися і в певному психологічному впливі для зміни психічного стану учасника майбутньої слідчої дії. Так пасивність і нерішучість того, хто впізнає, негативно впливають на хід і результати впізнання. У зв'язку з цим слідчий заздалегідь повинен провести підготовку для зміни психічного стану особи, яка впізнає, забезпечення такого її стану, який був би найефективнішим для досягнення позитивних результатів слідчої дії» [76].

Проти проведення попередньої психологічної підготовки перед впізнанням особи, яка впізнає, виступає С.Г. Любічев, вважаючи, що вона може спричинити невірність впізнання [36]. Категоричні заперечення висловлює і І.Л. Петрухін, стверджуючи, що така підготовка — це «натаскування» особи, яка впізнає, а також підказка їй тих ознак, за якими вона має впізнати, і законним способом підготовки до майбутнього впізнання вважає попередній її допит про умови, у яких відбувалося сприйняття події, що спостерігається [26].

Тут, мабуть, слід не погодитися з цим твердженням на тій підставі, що попередня психологічна підготовка, це всього лише допит перед впізнанням особи, яка впізнає, що передбачено кримінально-процесуальним законом, у процесі якого слідчий повинен з'ясувати всі обставини, при яких особа, яка допитується, спостерігала об'єкт, що підлягає впізнанню, з'ясувати ознаки цього об'єкта і активізувати його готовність до впізнання, в чому і є його психологічний вплив, що чиниться на слідчого з боку особи, яка допитується. Виключити його ніяк не можна через те, що він є елементом

допиту і у процесуальному і у тактичному відношеннях. Задача тут полягає в тому, щоб те, що робить слідчий у процесі попередньої підготовки особи, яка впізнає, як мимовільне, так і таке, що спеціально застосовується для відновлення в пам'яті об'єкта, що раніше спостерігався, щоб психологічний вплив був правомірним і етичним. Такий психологічний вплив при пред'явленні для впізнання не лише є можливим, але і необхідним.

Звичайно, ми проти «натаскування» особи, яка впізнає. Адже ніхто з авторів, які критикуються нашими опонентами, цього і не пропонує, а полеміка з цього питання створена штучно, шляхом введення в канву суперечки положень, що критикуються, вигаданих, тенденційно тлумачених тими ж критиками.

Основною метою застосування прийомів психологічного впливу при впізнанні є надання допомоги у збудженні пам'яті особи, яка впізнає об'єкт, що спостерігався нею раніше. Але перш, ніж застосовувати ці прийоми, доцільно підібрати такий прийом психологічного впливу, який прямо передбачений кримінально-процесуальним законодавством (ст.174 КПК України), а саме — попередження про кримінальну відповідальність за дачу явно неправдивих свідчень, який в багатьох випадках дає позитивні результати. Ось один з прикладів ефективності такого впливу (за матеріалами опитування слідчих). У вечірній час недалеко від ресторану на автобусній зупинці до хлопця з дівчиною підійшли троє молодих людей, попросили закурити і, коли той відповів, що треба мати свої, один з них ударив хлопця ножом у живіт, після чого нападники втекли. Під час цього інциденту до

зупинки наближався ще один хлопець, який все бачив. Через декілька хвилин під'їхала патрульна машина, і оперативні працівники встановили особи свідків — дівчини Д., і хлопця Ж., які все бачили. Потерпілий М. був доставлений у лікарню. Невідомих, які заподіяли йому тілесні ушкодження, затримано не було. У процесі слідства свідки Д. і Ж. на допиті сказали, що можуть впізнати злочинців. Через деякий час за прикметами були затримані З. і Т. Слідчий вирішив провести впізнання їх свідками Д. і Ж. Дівчина відразу пізнала З, який наніс удар М. ножем. Що ж стосується свідка Ж, то перед впізнанням на допиті він заявив, що не зможе впізнати нікого з чоловіків, оскільки не встиг їх розгледіти. Але слідчий вже мав у своєму розпорядженні відомості, що до Ж. звернулися друзі З. і Т. з проханням про те, щоб зробив вигляд що він їх не впізнав. Тоді слідчий зачитав йому попередній протокол допиту, в якому Ж. переконливо говорив, що зможе впізнати тих хлопців, та роз'яснив положення закону про кримінальну відповідальність його як свідка за надання явно неправдивих свідчень і порадив йому добре подумати і все зважити. Через декілька хвилин Ж. заявив, що дійсно у нього були друзі З. і Т., які за певну винагороду просили його не впізнавати їх товариша. Вміло і тактично правильно застосований даний прийом психологічного впливу дав позитивний результат — Ж. впізнав З. як особу, що завдала ножового поранення М. А пізніше було встановлено особу і третього співучасника злочину.

М.М. Гапанович пропонує такі тактичні правила допиту перед впізнанням: «Встановлення психологічного контакту з тим, що допитується, надання йому допомоги у відновлен-

ні забутого ... для забезпечення отримання від допитуваного свідчення в повній відповідності до психічних процесів сприйняття і пам'яті (нагадування про відповідальність за відмову і ухиляння від надання явно неправдивих свідчень, пред'явлення доказів, що спростовують свідчення допитуваного тощо). Правильно проведений допит того, хто впізнає, мобілізує його пам'ять, полегшуючи спогад і подальше впізнання об'єкта» [77].

В.О. Коновалова пропонує, зокрема, у процесі допиту перед впізнанням застосовувати такі прийоми, які можуть сприяти отриманню найбільш повної інформації про сприйняте. До них автор відносить прикмети, «які викликають асоціативні зв'язки, а значить, і сприяють актуалізації сприйнятого. Це передусім нагадуючі запитання, психологічною основою яких є повідомлення інформації, що сприяє збудженню у пам'яті обставин події. До такого ж роду тактичних прийомів належить застосування різноманітних фотороботів, які допомагають нагадати, та відновити у пам'яті асоціативні зв'язки, що стосуються формування уявного образу» [50]. Безумовно це певним чином впливає на особу, яка допитується для пригадування того, що раніше нею сприймалося, але забулося. Однак нагадуючі запитання у будь-якому випадку не повинні бути навідними. «Небезпека їх полягає в тому, — пише П.П. Цветков, — що коли слідчий, ставить навідне запитання, ніби підказує відповідь особі», яка допитується» [78], що, звичайно, може призвести до істотних помилок слідства при проведенні цієї дії.

Стосовно нагадуючих запитань, А.Е. Крикунов і А.Ф. Мавський пишуть, що «для надання допомоги у пригадуванні

забутого, допитуваному як правило ставлять нагадуючі запитання, що ґрунтуються на використанні слідчим закономірностей запам'ятовування» [82]. Коли особа, яка впізнає, не впевнена у позитивному результаті, то у процесі її допиту необхідно застосувати психологічний вплив для активізації процесу пригадування, уявного відтворення образу об'єкта, що впізнається, або його виразних деталей, що виділяються. На практиці нерідко зустрічаються випадки, коли особа сприймає ці ознаки і у подальшому впізнає особу, що раніше спостерігалась, за ними. Так, один з опитаних нами слідчих працівників навів приклад такого впізнання при розслідуванні пограбування. Злочинець забрав у громадянки Д. сумочку, в якій було 135 гривень, перепустка на роботу та коштівничка. Через деякий час за аналогічний злочин було затримано М. Слідчий вирішив провести впізнання М. потерпілою К. На допиті, що передувало впізнанню, потерпіла описала загальні прикмети злочинця та його одяг і висловила сумнів, чи зможе вона впізнати цю особу. Тоді слідчий запропонував їй зробити спробу пригадати, чи не бачила вона у злочинця певних помітних прикмет. Потерпіла замислилась, а через деякий час, сказала, що у нього на правій щоці була родима пляма, кругла, величиною з копійчану монету. У затриманого М., який підозрювався, була аналогічна родимка на правій щоці. При проведенні впізнання потерпіла Д. впізнала М.

У той же час слід визнати правильною рекомендацію, що за наявності у того, хто впізнається, особливих прикмет, потрібно провести впізнання таким чином, щоб ці прикмети було приховано і показано лише після ствердної відповіді

особи, яка впізнає, про те, що дана особа схожа з особою, яка підозрюється, проте він не бачить особливих прикмет, які він бачив раніше.

Важливим тактичним моментом, на наш погляд, є підбір об'єктів для впізнання. Слушною є думка Л.Д. Удалової стосовно того, що невідповідність зовнішнього вигляду особи, яка буде впізнаватися (але в даний час утримується під вартою), і зовнішнього вигляду статистів, запрошених для участі у цій слідчій дії, може чинити негативний психологічний вплив на цих осіб, і тут же наводить приклад. Слідчий запросив обвинувачуваного, який перебував під арештом та мав неохайний зовнішній вигляд (пом'ятий одяг, неголене обличчя, у черевиках відсутні шнурки тощо) для участі у впізнанні. У осіб, які впізнають, виникає психологічний вплив на того, хто впізнає, певне негативне почуття. І у цьому ж таки випадку потерпілий помилково засвідчив, що це є саме та особа, яка вчинила розбійний напад [79]. Певний інтерес представляє питання так званого «двостороннього» впізнання. Бувають випадки у практиці, коли при впізнанні особа, яка впізнає і особа, яка впізнається заявляють слідчому, що вони знають один одного.. З цього приводу М.М. Гапонович пише, що «психологічний вплив у процесі впізнання на впізаного іноді виявляється настільки сильним, що він також заявляє про те, що знає того, хто впізнає, практичні працівники стверджують у таких випадках про зустрічне впізнання. Це впізнання — також двостороннє, воно є наслідком психологічної боротьби мотивів і не суперечить закону і криміналістичній тактиці [80]. Готуючись до впізнання, у випадках, коли той, хто впізнає відчуває себе

невпевнено, слідчий повинен за допомогою психологічного впливу допомогти особі пригадати забуте, проте ні в якому разі при цьому не можна підказувати особі, яка впізнає, що серед представлених їй на впізнання об'єктів, є той, який він спостерігав, бо це може призвести до помилок або ж до фальсифікації. Так, один з опитаних нами слідчих, розслідуючи пограбування, на попередньому допиті, сказав потерпілому, що серед пред'явлених йому для впізнання осіб обов'язково буде і та людина, яка підозрюється в пограбуванні, і показав його фотографію. У процесі впізнання потерпілий, після деякого коливання, вказав на підозрюваного, як на ту особу, яка вчинила проти нього злочин (зірвала з нього шапку та втекла). Підозрюваний притягувався за трьома епізодами аналогічного злочину. На суді було викрито даний факт і кримінальна справа направлена на додаткове розслідування. Це наочний приклад негативного психологічного впливу шляхом створення упередженого ставлення, який призвів до спотворення об'єктивної істини у справі.

Ми вже торкалися цього тактичного прийому, зокрема, при обшуку, як спостереження. Його доцільно, на нашу думку, використовувати і у процесі проведення впізнання.

Як наголошує Р.С. Белкін, «існують прояви фізичного і морального стану, які можуть спостерігатися і стати для слідчого:

а) вказівкою правильності його дій або, навпаки, сигналом про необхідність змінити напрям дій або їх тактику,

б) орієнтиром для вибору шляхів встановлення з даною особою необхідного психологічного контакту як передумови успішності даної слідчої дії,

в) матеріалом для вивчення психологічних та інших особливостей учасників процесу» [81], Внаслідок такого спостереження слідчий може помітити за виразом обличчя, мімікою, жестами та іншими ознаками, що той, хто впізнається хоче ускладнити процес впізнання або ж зірвати його взагалі. Але такою поведінкою він може «видати» себе і це слідчий має враховувати і використати у тактично правильно побудованому подальшому допиті цієї особи.

Важливим, на наш погляд, у процесі пред'явлення для впізнання є застосування науково-технічних засобів (зокрема, відеозапису і кінозйомки), які чинять певний психологічний вплив на учасників слідчих дій.

Заслугує на увагу рекомендація стосовно проведення впізнання за фотографіями, коли є сумнів, що пред'явлений для впізнання підозрюваний (обвинувачений), який володіє сильними вольовими якостями, здатний на слабодухого, нерішучого або нестійкого в моральному відношенні потерпілого (свідка) негативно вплинути або чинити психологічний тиск (мімікою, жестами, інтонацією в голосі, окремими репліками), висловлювати погрози або навпаки, намагатися викликати співчуття того, хто впізнає. Наслідком цього може бути хибна заява потерпілого (свідка) про те, що він не впізнав того, хто підозрюється.

Яскравим прикладом втрати цінного доказу вини небезпечного злочинця через зневажливе ставлення слідчого до зазначених прийомів є такий. Розслідуючи кримінальну справу про розбійний напад на колгоспну касу, слідчий мав у своєму розпорядженні таку інформацію. Вночі троє невідомих на машині під'їхали до колгоспної контори, де знаходилася

каса з грошима, зв'язали сторожа, загрожуючи йому ножем, зламали сейф, забрали гроші та зникли. На допиті сторож заявив, що зможе точно впізнати злочинця, який погрожував йому ножем. Через три місяці при вчиненні аналогічного розбійного нападу було затримано двох злочинців, а третього при озброєному опорі було вбито працівниками міліції. Слідчий вирішив пред'явити сторожу для впізнання двох затриманих злочинців. Перед початком впізнання один із затриманих непомітно для слідчого провів рукою собі по горлу і показав в бік особи, яка впізнає. Надалі при впізнанні той, хто впізнавав, заявив, що не знає нікого серед пред'явлених йому осіб. Другого підозрюваного, пред'явленого йому, він також «не впізнав». Вигляд свідка свідчив, що він хвилюється. Після впізнання слідчий спитав, потерпілого, чому він так переживає, на що той, подумавши, заявив, що він впізнав серед пред'явлених йому осіб тих, які вчинили розбійний напад, але оскільки один з них погрожував йому розправою, він злякався і не назвав їх. Якби слідчий своєчасно проявив пильність та уважність, справа була б вирішена позитивно.

Цікавим у психологічному плані є проведення повторного впізнання, про яке не згадується ні в одному з кримінально-процесуальних кодексів республік колишнього СРСР.

У юридичній літературі висловлена думка про недоцільність проведення повторного впізнання. Зокрема, П.П. Цветков стверджує, що «при повторному пред'явленні об'єкта завжди є небезпека хибного висновку особи, яка впізнає. Той, хто впізнає, може помилятися і об'єкт, що пред'являється повторно, може визнати за той, який він бачив у об-

ставинах, що мають значення у справі, тоді, як цей об'єкт буде лише об'єктом, що пред'являвся йому першого разу. Тому нерідкі випадки, коли той, хто впізнає при повторному пред'явленні того ж об'єкта ствердно заявляє про впізнання, ані трохи не вагаючись, як і першого разу» [82]. Повторне впізнання можливе в тих випадках, коли результати першого впізнання не відповідають дійсності не через суб'єктивні, а об'єктивні обставини. Такі ж погляди поділяють й інші автори.

На закінчення слід сказати, що правильно застосований у рамках закону і етики психологічний вплив при проведенні пред'явлення для впізнання, може принести позитивні результати у встановленні об'єктивної істини у справі.